IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 22 Issue 01 IYUN 2026

O‘ZBEKISTONDA KORPORATIV NIZOLARNI XALQARO TIJORAT ARBITRAJIDA HAL QILISH MUAMMOLARI VA ULARNI BARTARAF ETISH YO‘LLARI

Xolmatova Sojida Ikramaliyevna
Toshkent Davlat Yuridik Universiteti
“Xalqaro arbitraj va nizolarni hal qilish” yo’nalishi magistranti
Telefon: +998 (99) 768 28 28;
e-mail: kholmatova9090@icloud.com

Ibratova Feruza Boboqulovna
Ilmiy rahbar, Fuqarolik protsessual va iqtisodiy
protsessual huquqi kafedrasi professori

KIRISH

So‘nggi yillarda O‘zbekiston Respublikasida nizolarni muqobil hal qilish mexanizmlarini rivojlantirish, xususan, xalqaro tijorat arbitrajining huquqiy asoslarini takomillashtirish masalasi alohida dolzarblik kasb etmoqda. Xalqaro savdo, investitsiya loyihalari, qo‘shma korxonalar, aksiyadorlik jamiyatlari va mas’uliyati cheklangan jamiyatlar faoliyatining kengayishi natijasida korporativ munosabatlar yanada murakkablashmoqda. Bunday sharoitda korporativ nizolarni faqat davlat sudlari orqali hal qilish har doim ham taraflar manfaatiga to‘liq mos kelavermaydi. Chunki korporativ nizolarda maxfiylik, tezkorlik, mutaxassis arbitrlar tomonidan ish ko‘rilishi, xalqaro element mavjud bo‘lganda esa neytral forum tanlash imkoniyati katta ahamiyatga ega.

O‘zbekiston Respublikasining “Xalqaro tijorat arbitraji to‘g‘risida”gi Qonuni qabul qilinishi milliy arbitraj tizimining xalqaro standartlarga yaqinlashuvida muhim bosqich bo‘ldi. Mazkur Qonunda arbitraj kelishuvi, arbitraj tribunalining o‘z yurisdiksiyasi yuzasidan qaror chiqarishi, arbitraj kelishuvining asosiy shartnomadan mustaqilligi, arbitraj qarorlarini bekor qilish va ularni tan olish hamda ijroga qaratish kabi asosiy institutlar mustahkamlangan. Ushbu institutlar xalqaro arbitraj amaliyotida keng tan olingan competence-competence, separability, party autonomy va due process kabi tamoyillar bilan uzviy bog‘liqdir.

Biroq korporativ nizolar oddiy tijorat nizolaridan o‘zining murakkab subyektlar tarkibi, ichki korporativ boshqaruvga ta’siri, majburiy huquqiy normalar bilan bog‘liqligi va ayrim hollarda uchinchi shaxslar manfaatlariga ta’sir ko‘rsatishi bilan farq qiladi. Masalan, oddiy yetkazib berish shartnomasidan kelib chiqadigan nizo asosan ikki taraf o‘rtasidagi majburiyatni hal qiladi. Korporativ nizoda esa aksiyadorlar, jamiyatning o‘zi, direktorlar, minoritar ishtirokchilar, kreditorlar, davlat reyestrlari va ayrim hollarda qimmatli qog‘ozlar bozori ishtirokchilarining manfaatlari kesishadi. Shu sababli korporativ nizolarni arbitrajga topshirish masalasi faqat shartnomaviy erkinlik nuqtayi nazaridan emas, balki korporativ huquqning majburiy kafolatlari bilan uyg‘un holda baholanishi lozim.

Korporativ arbitrajning asosiy murakkabligi shundaki, unda taraflar avtonomiyasi doimo boshqa manfaatlar bilan chegaralanadi. Bir tomondan, aksiyadorlar yoki ishtirokchilar o‘zaro kelishuv asosida nizoni arbitrajda hal qilishga haqli bo‘lishi kerak. Ikkinchi tomondan, bunday kelishuv minoritar aksiyadorlarning sudga murojaat qilish huquqini asossiz cheklamasligi, jamiyat organlari faoliyatiga noqonuniy ta’sir ko‘rsatmasligi, uchinchi shaxslar manfaatlarini chetlab o‘tmasligi va ommaviy tartibga zid oqibatlar keltirib chiqarmasligi zarur.

Shu nuqtayi nazardan, O‘zbekistonda korporativ nizolarni xalqaro tijorat arbitrajida hal qilish masalasini bir tomonlama hal qilib bo‘lmaydi. Ya’ni barcha korporativ nizolarni to‘liq arbitrajga berish ham, ularni butunlay davlat sudlari vakolatida qoldirish ham maqbul yechim emas. To‘g‘ri yondashuv korporativ nizolarning huquqiy tabiati, taraflar tarkibi, nizo natijasining

uchinchi shaxslarga ta’siri, jamiyatning ichki boshqaruviga aralashuv darajasi va ommaviy manfaat bilan bog‘liqligini hisobga olgan holda differensial model ishlab chiqishdan iboratdir.

Mazkur tezisda O‘zbekistonda korporativ nizolarni xalqaro tijorat arbitrajida hal qilish bilan bog‘liq asosiy muammolar va ularni bartaraf etish yo‘llari uch yo‘nalishda tahlil qilinadi. Birinchi yo‘nalish korporativ nizolarning arbitrajga layoqatliligini normativ-huquqiy jihatdan aniqlashtirish bilan bog‘liq. Ikkinchi yo‘nalish korporativ arbitrajda protsessual kafolatlarni kuchaytirish, minoritar aksiyadorlar va uchinchi shaxslar manfaatlarini himoya qilish masalalarini qamrab oladi. Uchinchi yo‘nalish esa davlat sudlari va arbitraj o‘rtasidagi muvozanatni belgilash, public policy istisnosini to‘g‘ri talqin qilish va milliy qonunchilikni takomillashtirish zarurati bilan bog‘liq.

1. Korporativ nizolarning arbitrajga layoqatliligini normativ-huquqiy jihatdan aniqlashtirish.

Korporativ nizolarni xalqaro tijorat arbitrajida hal qilishdagi eng asosiy masalalardan biri ularning arbitrajga layoqatliligi, ya’ni arbitrability masalasidir. Arbitrajga layoqatlilik deganda muayyan nizo o‘z huquqiy tabiati, predmeti va oqibatlariga ko‘ra arbitrajda ko‘rib chiqilishi mumkin yoki mumkin emasligini belgilovchi mezon tushuniladi. Xalqaro arbitraj doktrinasida ushbu institut davlat sudlarining eksklyuziv vakolati bilan taraflar avtonomiyasi o‘rtasidagi chegarani aniqlash vositasi sifatida ko‘riladi.

O‘zbekiston Respublikasining “Xalqaro tijorat arbitraji to‘g‘risida”gi Qonuni tijorat xususiyatiga ega bo‘lgan shartnomaviy va shartnomadan tashqari nizolarni arbitrajga topshirish imkoniyatini nazarda tutadi. Biroq korporativ nizolarning aynan qaysi turlari tijorat xususiyatiga ega deb baholanishi, qaysi turlari esa davlat sudlari vakolatida qolishi lozimligi masalasi alohida va batafsil tartibga solinmagan. Bu esa amaliyotda turli xil talqinlar paydo bo‘lishiga olib kelishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiy protsessual kodeksida korporativ nizolar doirasi nisbatan keng belgilangan. Unga ko‘ra yuridik shaxsni tashkil etish, qayta tashkil etish va tugatish, aksiyalar yoki ulushlarga egalik qilish, jamiyat bitimlarini haqiqiy emas deb topish, qimmatli qog‘ozlar emissiyasi, umumiy yig‘ilishni chaqirish, boshqaruv organlari qarorlari ustidan shikoyat qilish kabi nizolar korporativ nizolar jumlasiga kiradi. Mazkur ro‘yxatning kengligi shundan dalolat beradiki, korporativ nizolar bir xil huquqiy tabiatga ega emas. Ularning ayrimlari sof shartnomaviy va iqtisodiy mazmunga ega bo‘lsa, ayrimlari yuridik shaxsning huquqiy maqomi, davlat ro‘yxati, uchinchi shaxslar huquqlari yoki majburiy korporativ normalar bilan bevosita bog‘liq bo‘ladi.

Masalan, aksiyadorlar kelishuvidan kelib chiqadigan majburiyatlar, ulush yoki aksiyalarni sotib olish-sotish, dividend to‘lash, investitsiya majburiyatlarini bajarmaslik, qo‘shma korxona ishtirokchilari o‘rtasidagi shartnomaviy kelishmovchiliklar odatda arbitrajga layoqatli nizolar sifatida baholanishi mumkin. Chunki bunday nizolarda taraflar o‘rtasidagi iqtisodiy manfaat, shartnomaviy majburiyat va xususiy-huquqiy munosabat ustuvor bo‘ladi. Bunday nizolarni arbitrajda ko‘rish taraflar avtonomiyasiga, xalqaro tijorat muomalasining ehtiyojlariga va investitsiyaviy barqarorlikka mos keladi.

Aksincha, yuridik shaxsni majburiy tugatish, davlat ro‘yxatidan o‘tkazish yoki chiqarish, qimmatli qog‘ozlar emissiyasining haqiqiyligi, jamiyat organi qarorining barcha aksiyadorlarga nisbatan umummajburiy oqibatlari, uchinchi shaxslar huquqlariga bevosita ta’sir qiluvchi masalalarda arbitrajga layoqatlilik ehtiyotkorlik bilan baholanishi kerak. Chunki bunday nizolarda arbitraj qarori faqat da’vogar va javobgar o‘rtasidagi majburiyatni hal qilish bilan cheklanmaydi. U jamiyatning huquqiy maqomiga, davlat reyestriga, boshqa aksiyadorlar huquqlariga yoki bozor ishtirokchilari manfaatlariga ta’sir qilishi mumkin.

Shu sababli O‘zbekiston qonunchiligida korporativ nizolar bo‘yicha differensial yondashuv shakllantirilishi zarur. Bunday yondashuvga ko‘ra, korporativ nizolar shartli ravishda uch guruhga ajratilishi mumkin. Birinchi guruhga to‘liq arbitrajga layoqatli nizolar kiradi. Bular aksiyadorlar kelishuvi, ulush yoki aksiyalarni topshirish, investitsiya majburiyatlari, dividendlar, korporativ shartnomalar va qo‘shma korxona ishtirokchilari o‘rtasidagi tijoriy nizolardir. Ikkinchi guruhga shartli arbitrajga layoqatli nizolar kiradi. Bunda nizo arbitrajda ko‘rilishi mumkin, ammo barcha manfaatdor shaxslar xabardor qilingan, protsessual kafolatlar ta’minlangan va qaror uchinchi shaxslar huquqlariga asossiz ta’sir qilmaydigan bo‘lishi kerak. Uchinchi guruhga esa arbitrajga layoqatli bo‘lmagan yoki faqat davlat sudlari tomonidan hal qilinishi lozim bo‘lgan nizolar kiradi. Bular yuridik shaxsni tugatish, davlat ro‘yxatiga oid bevosita masalalar, majburiy ommaviy-huquqiy nazorat talab qiladigan holatlardir.

Bunday tasnif arbitraj institutini cheklash emas, balki uni barqaror va ishonchli mexanizmga aylantirishga xizmat qiladi. Chunki arbitraj qarori keyinchalik davlat sudi tomonidan bekor qilinmasligi yoki ijroga qaratishda rad etilmasligi uchun nizo boshidanoq to‘g‘ri forumda ko‘rilishi kerak. Agar arbitrajda ko‘rilishi mumkin bo‘lmagan nizo arbitrajga topshirilsa, bu taraflar uchun vaqt va xarajat yo‘qotishiga, arbitraj institutiga bo‘lgan ishonchning pasayishiga olib keladi.

Korporativ nizolarning arbitrajga layoqatliligini aniqlashtirish bilan bevosita bog‘liq yana bir muhim masala arbitraj kelishuvining korporativ munosabatlardagi subyektiv chegaralaridir. Oddiy shartnoma huquqida arbitraj kelishuvi faqat uni imzolagan taraflar uchun majburiy hisoblanadi. Biroq korporativ munosabatlarda vaziyat murakkabroq. Jamiyat ustavida arbitraj sharti mavjud bo‘lsa, ushbu shart jamiyatning barcha ishtirokchilariga, keyinchalik ulush yoki aksiyani sotib olgan shaxslarga, minoritar aksiyadorlarga yoki jamiyat boshqaruv organlariga nisbatan ham tatbiq etiladimi, degan savol yuzaga keladi.

Bu yerda arbitraj kelishuvining klassik “rozilik” elementi korporativ huquqning institutsional tabiati bilan to‘qnashadi. Ustav faqat shartnoma emas, balki yuridik shaxsning ichki tuzilmasini belgilovchi hujjat hamdir. Shu sababli ustavdagi arbitraj shartiga nisbatan oddiy ikki tomonlama shartnoma qoidalarini to‘liq qo‘llash har doim ham to‘g‘ri bo‘lmaydi. Masalan, jamiyat tashkil etilayotgan paytda barcha ishtirokchilar ustavni imzolagan bo‘lsa, arbitraj shartining ular uchun majburiyligi nisbatan aniq. Ammo keyinchalik aksiyani sotib olgan investor yoki minoritar aksiyador ushbu shartga real ravishda rozilik bildirganmi, u arbitraj joyi, tili, xarajatlari va protsessual qoidalaridan xabardor bo‘lganmi, degan savollar ochiq qoladi.

Shu munosabat bilan O‘zbekiston qonunchiligida ustavdagi arbitraj shartining majburiy kuchi bo‘yicha aniq mezonlar belgilanishi kerak. Bunda quyidagi yondashuv maqsadga muvofiq bo‘ladi, agar shaxs jamiyatga kirayotgan paytda ustav bilan tanishish imkoniyatiga ega bo‘lgan, arbitraj sharti aniq, tushunarli va alohida ko‘rsatilgan bo‘lsa, bunday shaxs ushbu shartga qo‘shilgan deb baholanishi mumkin. Ammo arbitraj sharti noaniq, yashirin yoki umumiy iboralar shaklida berilgan bo‘lsa, uni barcha aksiyadorlar uchun avtomatik majburiy deb topish adolatli bo‘lmaydi.

Ayniqsa, minoritar aksiyadorlar holatida arbitraj shartining majburiy kuchi ehtiyotkorlik bilan baholanishi zarur. Chunki majoritar aksiyadorlar ustavga arbitraj shartini kiritib, keyinchalik minoritar aksiyadorning davlat sudida himoyalanish imkoniyatini cheklashi mumkin. Agar arbitraj joyi boshqa davlatda belgilansa, protsess tili minoritar aksiyador uchun qiyinchilik tug‘dirsa yoki arbitraj xarajatlari yuqori bo‘lsa, bunday shart formal jihatdan mavjud bo‘lsa ham, real huquqiy himoya imkoniyatini cheklashi mumkin. Shu sababli korporativ arbitrajda rozilik faqat hujjatda mavjud bo‘lgan ibora bilan emas, balki xabardorlik, ixtiyoriylik va adolatli protsessual imkoniyat bilan birga baholanishi kerak.

Demak, birinchi yo‘nalish bo‘yicha asosiy xulosa shundan iboratki, O‘zbekistonda korporativ nizolarni arbitrajda hal qilish uchun eng avvalo ularning arbitrajga layoqatliligi

bo‘yicha aniq normativ mezonlar ishlab chiqilishi lozim. Bu mezonlar korporativ nizolarni umumiy tarzda arbitrajga berish yoki bermaslikka emas, balki ularni huquqiy tabiatiga qarab ajratishga asoslanishi kerak. Shu bilan birga, ustav, ta’sis hujjati yoki aksiyadorlar kelishuvidagi arbitraj shartining kimlarga nisbatan majburiy bo‘lishi ham alohida tartibga solinishi lozim.

2. Korporativ arbitrajda protsessual kafolatlarni kuchaytirish.

Korporativ nizolarni arbitrajda hal qilishdagi ikkinchi muhim yo‘nalish protsessual kafolatlarni kuchaytirish bilan bog‘liq. Oddiy tijorat arbitrajida due process prinsipi asosan taraflarning tengligi, eshitilish huquqi, o‘z dalillarini taqdim etish imkoniyati va arbitraj muhokamasi haqida tegishli tarzda xabardor qilinishini anglatadi. Biroq korporativ arbitrajda ushbu prinsip yanada kengroq mazmunga ega bo‘ladi. Chunki bunday nizolarda qaror nafaqat arbitrajda qatnashayotgan taraflarga, balki boshqa aksiyadorlar, jamiyat organlari, kreditorlar yoki uchinchi shaxslarga ham ta’sir qilishi mumkin.

Korporativ nizolar ko‘p subyektli munosabatlardan kelib chiqadi. Masalan, aksiyador umumiy yig‘ilish qarorini haqiqiy emas deb topishni talab qilsa, ushbu nizo faqat da’vogar aksiyador va jamiyat o‘rtasidagi masala emas. Bunday qaror boshqa aksiyadorlarning ham huquqiy holatiga ta’sir qiladi. Xuddi shuningdek, ulushga egalik qilish masalasi arbitrajda hal qilinsa, bu jamiyat ishtirokchilari tarkibining o‘zgarishiga olib kelishi mumkin. Boshqaruv organi qarorining haqiqiyligi bo‘yicha nizo esa direktorlar, kuzatuv kengashi, aksiyadorlar va hatto bitim tuzgan uchinchi shaxslar manfaatlariga ta’sir etishi mumkin.

Shu sababli korporativ arbitrajda barcha manfaatdor shaxslarni xabardor qilish alohida protsessual kafolat sifatida qaralishi lozim. Agar arbitraj qarori jamiyatning barcha aksiyadorlariga ta’sir qilishi mumkin bo‘lsa, ular nizo haqida xabardor qilinishi, protsessda ishtirok etish yoki hech bo‘lmaganda o‘z pozitsiyasini bildirish imkoniyatiga ega bo‘lishi kerak. Aks holda arbitraj qarori keyinchalik tan olish yoki ijroga qaratish bosqichida due process talablari buzilgan deb baholanishi mumkin.

Bu masalada qiyosiy tajriba, xususan Germaniya arbitraj amaliyoti e’tiborga loyiq. Germaniya arbitraj instituti tomonidan korporativ nizolar uchun ishlab chiqilgan maxsus qoidalarda manfaatdor aksiyadorlarni xabardor qilish, bir xil korporativ masala bo‘yicha parallel jarayonlarning oldini olish, arbitrlarni tayinlashda manfaatdor shaxslarning teng ishtirokini ta’minlash kabi kafolatlar nazarda tutilgan. Ushbu yondashuv shuni ko‘rsatadiki, korporativ arbitrajning muvaffaqiyati faqat arbitraj kelishuvining mavjudligiga bog‘liq emas. Asosiy masala — arbitraj jarayonining korporativ munosabatlarning ko‘p subyektli tabiatiga moslashtirilishidir.

O‘zbekiston sharoitida ham korporativ arbitraj uchun maxsus protsessual qoidalar ishlab chiqilishi lozim. Bunday qoidalar arbitraj institutlari reglamentlarida yoki Oliy sud tushuntirishlari orqali shakllantirilishi mumkin. Masalan, korporativ arbitrajda da’vo qo‘zg‘atilganidan so‘ng jamiyatning barcha tegishli aksiyadorlari yoki ishtirokchilariga xabarnoma yuborish tartibi belgilanishi kerak. Agar nizo umumiy yig‘ilish qarori, ulushga egalik, direktorlar javobgarligi yoki jamiyat manfaatiga ta’sir qiluvchi boshqa masala bilan bog‘liq bo‘lsa, xabardor qilish majburiy bo‘lishi lozim.

Bundan tashqari, bir xil korporativ masala yuzasidan bir nechta parallel arbitraj yoki sud jarayonlari yuzaga kelishining oldini olish mexanizmi zarur. Masalan, bir aksiyador umumiy yig‘ilish qarorini arbitrajda nizolashsa, boshqa aksiyador xuddi shu qarorni davlat sudida nizolashi mumkin. Bunday vaziyatda qarama-qarshi qarorlar qabul qilinishi xavfi paydo bo‘ladi. Bu esa korporativ barqarorlikka putur yetkazadi. Shu sababli korporativ nizolarda consolidation, ya’ni bir nechta ishlarni birlashtirish, joinder, ya’ni manfaatdor shaxslarni protsessga jalb qilish va lis pendens, ya’ni bir masala bo‘yicha parallel jarayonlarni cheklash mexanizmlarini belgilash maqsadga muvofiqdir.

Korporativ arbitrajda arbitrlarni tayinlash tartibi ham alohida ahamiyatga ega. Oddiy ikki tarafli nizoda har bir taraf bitta arbitr tayinlashi va uchinchi arbitr kelishuv asosida belgilanadi. Biroq korporativ nizoda bir tomonda bir nechta aksiyadorlar, boshqa tomonda jamiyat yoki direktorlar bo‘lishi mumkin. Agar manfaatdor shaxslarning arbitr tayinlashdagi ishtiroki teng ta’minlanmasa, arbitrajning xolisligi va adolatliligi shubha ostida qoladi. Shu sababli ko‘p tarafli korporativ nizolarda arbitrlarni tayinlashni arbitraj instituti zimmasiga yuklash yoki barcha manfaatdor guruhlarning teng ishtirokini ta’minlovchi maxsus mexanizm belgilash lozim.

Minoritar aksiyadorlar manfaatlarini himoya qilish korporativ arbitrajdagi eng nozik masalalardan biridir. Korporativ huquqda minoritar aksiyador odatda qaror qabul qilishda kuchsizroq pozitsiyada bo‘ladi. Agar arbitraj sharti majoritar aksiyadorlar tomonidan ustavga kiritilgan bo‘lsa, minoritar aksiyador real tanlov imkoniyatiga ega bo‘lmasligi mumkin. Shuning uchun arbitraj shartining minoritar aksiyadorlarga nisbatan qo‘llanishi nafaqat formal rozilik, balki real huquqiy himoya imkoniyati nuqtayi nazaridan baholanishi kerak.

Masalan, arbitraj xarajatlari nihoyatda yuqori bo‘lsa, minoritar aksiyador o‘z huquqlarini himoya qilishdan voz kechishga majbur bo‘lishi mumkin. Arbitraj joyi boshqa davlatda belgilansa, safar xarajatlari, vakil yollash va til bilan bog‘liq qiyinchiliklar ham real to‘siq bo‘ladi. Shu sababli korporativ arbitraj shartlari tuzilayotganda arbitraj joyi, tili, xarajatlar tartibi va protsessual qoidalar minoritar aksiyadorning huquqiy himoya imkoniyatini asossiz cheklamasligi lozim. Aks holda bunday arbitraj sharti public policy yoki due process talablariga zid deb baholanishi mumkin.

Korporativ arbitrajdagi yana bir muhim masala derivative actions, ya’ni hosila da’volar bilan bog‘liq. Hosila da’vo — aksiyador yoki ishtirokchi tomonidan jamiyat manfaatida kiritiladigan da’vodir. Bunday da’volar odatda direktorlar, boshqaruv organlari a’zolari yoki nazorat qiluvchi shaxslar tomonidan fidutsiar majburiyatlar buzilganda yuzaga keladi. Fidutsiar majburiyatlar direktorlar va boshqa vakolatli shaxslarning jamiyat manfaatlarini ustuvor qo‘yib, halol, vijdonan va ehtiyotkorlik bilan harakat qilish majburiyatidir.

Hosila da’volarning o‘ziga xosligi shundaki, da’voni aksiyador kiritadi, lekin iqtisodiy natija jamiyat foydasiga qaratiladi. Shu sababli bunday da’volarni oddiy aksiyadorlar o‘rtasidagi shartnomaviy nizo sifatida baholash to‘g‘ri emas. Agar jamiyat ustavida yoki aksiyadorlar kelishuvida arbitraj sharti mavjud bo‘lsa, aksiyador jamiyat manfaatida arbitrajga murojaat qila oladimi yoki bunday da’vo faqat davlat sudida ko‘rilishi kerakmi, degan savol ochiq qoladi.

O‘zbekiston qonunchiligida korporativ nizolar bo‘yicha sud tartibi mavjud bo‘lsa-da, hosila da’volarning arbitrajga layoqatliligi alohida ishlab chiqilmagan. Bu esa qo‘shma korxonalar, xorijiy investorlar ishtirokidagi jamiyatlar va aksiyadorlar kelishuvi keng qo‘llaniladigan loyihalarda muhim amaliy muammo tug‘diradi. Chunki xalqaro investor odatda nizoni arbitrajda ko‘rishni xohlaydi, biroq jamiyat manfaatini himoya qilishga qaratilgan da’volarda arbitraj qarorining kimga nisbatan majburiy bo‘lishi, jamiyatning o‘zi protsessda qanday ishtirok etishi va boshqa aksiyadorlar qanday xabardor qilinishi aniqlashtirilmagan.

Shu sababli hosila da’volar bo‘yicha alohida protsessual yondashuv zarur. Agar bunday da’vo arbitrajda ko‘riladigan bo‘lsa, birinchidan, jamiyatning o‘zi nizo haqida xabardor qilinishi kerak. Ikkinchidan, boshqa aksiyadorlar yoki ishtirokchilarga ham o‘z pozitsiyasini bildirish imkoniyati berilishi lozim. Uchinchidan, arbitraj qarorining iqtisodiy natijasi jamiyat foydasiga qaratilishi va da’vogar aksiyadorning shaxsiy manfaatiga aylanib ketmasligi ta’minlanishi kerak. To‘rtinchidan, direktorlar yoki boshqaruv organlari a’zolarining javobgarligi masalasida due process talablari to‘liq kafolatlanishi zarur.

Korporativ arbitrajda maxfiylik masalasi ham alohida ahamiyatga ega. Arbitrajning asosiy afzalliklaridan biri maxfiylik hisoblanadi. Biroq korporativ nizolarda haddan tashqari maxfiylik boshqa aksiyadorlar yoki uchinchi shaxslar huquqlariga zarar yetkazishi mumkin. Masalan, umumiy yig‘ilish qarori, ulushga egalik yoki direktorlar javobgarligi bo‘yicha qabul qilingan

arbitraj qarori boshqa aksiyadorlar uchun ham muhim bo‘lishi mumkin. Shu sababli korporativ arbitrajda maxfiylik va axborotga bo‘lgan ehtiyoj o‘rtasida muvozanat saqlanishi zarur.

Mazkur yo‘nalish bo‘yicha xulosa shundan iboratki, korporativ arbitrajni samarali rivojlantirish uchun faqat arbitraj kelishuvini tan olish yetarli emas. Arbitraj jarayoni korporativ munosabatlarning murakkab, ko‘p subyektli va institutsional xususiyatiga moslashtirilishi kerak. Buning uchun manfaatdor shaxslarni xabardor qilish, minoritar aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish, parallel jarayonlarning oldini olish, arbitrlarni tayinlashda tenglikni ta’minlash, hosila da’volarni ko‘rib chiqish tartibini belgilash va maxfiylik chegaralarini aniqlashtirish kabi maxsus protsessual kafolatlar zarur.

3. Davlat sudlari va arbitraj o‘rtasidagi muvozanatni belgilash hamda public policy istisnosini to‘g‘ri qo‘llash.

Korporativ nizolarni xalqaro tijorat arbitrajida hal qilishdagi uchinchi asosiy yo‘nalish davlat sudlari va arbitraj o‘rtasidagi muvozanatni to‘g‘ri belgilash bilan bog‘liq. Arbitraj mustaqil nizo hal qilish mexanizmi bo‘lsada, u davlat sudlari bilan mutlaqo aloqasiz tizim emas. Davlat sudlari arbitraj kelishuvining haqiqiyligini tekshirishi, arbitraj qarorini bekor qilish yoki tan olish va ijroga qaratish bosqichida nazoratni amalga oshirishi mumkin. Biroq bu nazorat arbitrajning mohiyatini yo‘qqa chiqaradigan darajada keng bo‘lmasligi kerak.

O‘zbekiston Respublikasining “Xalqaro tijorat arbitraji to‘g‘risida”gi Qonunida arbitraj tribunalining o‘z yurisdiksiyasi yuzasidan qaror chiqarish vakolati tan olingan. Bu competence-competence prinsipining ifodasi hisoblanadi. Mazkur prinsipga ko‘ra, arbitraj tribunali arbitraj kelishuvining mavjudligi, haqiqiyligi yoki nizoning arbitrajga taalluqliligi bo‘yicha dastlabki qarorni o‘zi qabul qilish huquqiga ega. Bu arbitrajning mustaqilligi va samaradorligini ta’minlaydi.

Shuningdek, separability prinsipi ham muhim ahamiyatga ega. Unga ko‘ra, shartnoma tarkibidagi arbitraj sharti asosiy shartnomadan mustaqil kelishuv sifatida talqin qilinadi. Ya’ni asosiy shartnoma haqiqiy emas deb topilgan taqdirda ham, arbitraj kelishuvi avtomatik ravishda haqiqiy emas deb hisoblanmaydi. Ushbu prinsip xalqaro arbitraj amaliyotida keng tan olingan bo‘lib, taraflarning nizoni arbitrajda hal qilishga bo‘lgan kelishuvini himoya qiladi.

Biroq korporativ nizolarda competence-competence va separability prinsiplarini qo‘llash oddiy tijorat nizolariga qaraganda murakkabroqdir. Chunki korporativ arbitraj qarori ayrim hollarda davlat reyestrlari, aksiyadorlar reyestri, jamiyat organlari qarorlari yoki uchinchi shaxslar huquqiy holatiga ta’sir qilishi mumkin. Masalan, arbitraj sudi ulush ma’lum shaxsga tegishli ekanligi haqida qaror chiqarsa, bu qaror jamiyat ishtirokchilari tarkibiga ta’sir qilishi mumkin. Agar arbitraj tribunali umumiy yig‘ilish qarorini haqiqiy emas deb topsa, bu qaror faqat da’vogar va javobgarga emas, balki boshqa aksiyadorlarga ham ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Shu sababli davlat sudining roli korporativ arbitrajda butunlay inkor etilmasligi kerak. Davlat sudi arbitraj kelishuvi mavjudligi, uning haqiqiyligi, taraflarning xabardor qilingani, minoritar aksiyadorlar huquqlari buzilmaganligi va public policy talablariga rioya qilinganligini tekshirishi mumkin. Biroq bunday tekshiruv arbitraj qarorining mazmunini qayta ko‘rib chiqishga aylanmasligi lozim. Aks holda arbitraj davlat sudining “dastlabki bosqichi”ga aylanib qoladi va uning tezkorlik, maxfiylik, moslashuvchanlik kabi ustunliklari yo‘qoladi.

Davlat sudlari nazoratining oqilona modeli ikki bosqichda amalga oshirilishi mumkin. Birinchi bosqich arbitraj kelishuvi asosida sud ishni ko‘rishdan bosh tortishi yoki taraflarni arbitrajga yo‘naltirishi bilan bog‘liq. Bu bosqichda sud arbitraj kelishuvining mavjudligini prima facie, ya’ni dastlabki ko‘rinishda tekshirishi kerak. Agar arbitraj kelishuvi aniq mavjud bo‘lsa va nizo arbitrajga layoqatli ko‘rinsa, sud ishni arbitrajga yuborishi lozim. Biroq arbitraj kelishuvi ochiq-oydin haqiqiy bo‘lmasa yoki nizo davlat sudlarining eksklyuziv vakolatiga kirsa, sud arbitrajga yubormasligi mumkin.

Ikkinchi bosqich arbitraj qarorini bekor qilish, tan olish yoki ijroga qaratish jarayonida yuzaga keladi. Bu bosqichda sud due process, arbitraj kelishuvining amal qilishi, arbitraj tribunalining vakolati, nizo arbitrajga layoqatliligi va public policy talablariga rioya etilganligini tekshiradi. Ammo sud arbitraj tribunalining dalillarni baholashi yoki moddiy huquqni qo‘llashini qayta ko‘rib chiqmasligi kerak. Chunki arbitraj qarorining yakuniyligi xalqaro arbitrajning asosiy tamoyillaridan biridir.

Korporativ nizolarda public policy, ya’ni ommaviy tartib istisnosining qo‘llanishi eng murakkab masalalardan biridir. O‘zbekiston qonunchiligida arbitraj qarori O‘zbekiston Respublikasining ommaviy tartibiga zid bo‘lsa, uni bekor qilish yoki tan olish va ijroga qaratishni rad etish mumkinligi nazarda tutilgan. Bu Nyu-York konvensiyasi va UNCITRAL Model Law tizimiga mos keladi. Biroq public policy istisnosi ehtiyotkorlik bilan qo‘llanilishi kerak. Chunki uni haddan tashqari keng talqin qilish arbitraj qarorlarining barqarorligini yo‘qqa chiqaradi.

Korporativ nizolarda public policy masalasi alohida murakkablik kasb etadi. Sababi korporativ huquqda ko‘plab normalar majburiy xususiyatga ega. Masalan, aksiyadorlarning axborot olish huquqi, umumiy yig‘ilish chaqirish tartibi, yirik bitimlar va affillangan shaxslar bilan bitimlar bo‘yicha rozilik olish, minoritar aksiyadorlarni himoya qilish, qimmatli qog‘ozlar muomalasi shaffofligi kabi institutlar taraflar kelishuvi bilan chetlab o‘tilishi mumkin bo‘lgan oddiy dispozitiv qoidalar emas. Agar arbitraj qarori bunday majburiy kafolatlarga zid bo‘lsa, davlat sudi public policy asosida aralashishi mumkin.

Shu bilan birga, har qanday korporativ qonunchilik buzilishini public policy darajasiga ko‘tarish ham to‘g‘ri emas. Aks holda deyarli har qanday korporativ arbitraj qarori ijro bosqichida xavf ostida qoladi. Public policy faqat eng muhim majburiy normalar, asosiy protsessual kafolatlar, minoritar aksiyadorlarning fundamental huquqlari, uchinchi shaxslarning qonuniy manfaatlari yoki jamiyatning huquqiy maqomiga jiddiy ta’sir ko‘rsatuvchi holatlar buzilganda qo‘llanishi kerak.

Masalan, agar arbitraj jarayonida minoritar aksiyador nizo haqida umuman xabardor qilinmagan bo‘lsa, arbitraj sharti unga nisbatan majburan qo‘llanilgan bo‘lsa yoki arbitraj qarori orqali uning aksiyadorlik huquqlari asossiz cheklangan bo‘lsa, public policy istisnosi qo‘llanishi mumkin. Shuningdek, arbitraj qarori davlat reyestriga noqonuniy o‘zgartirish kiritishni talab qilsa yoki uchinchi shaxslar huquqlariga bevosita zarar yetkazsa, sud bunday qarorni ijroga qaratishni rad etishi mumkin. Ammo arbitraj tribunali shartnoma shartlarini boshqacha talqin qilgani yoki dalillarni taraflardan biri kutganidek baholamagani public policy uchun asos bo‘lmasligi kerak.

O‘zbekiston uchun korporativ arbitrajni rivojlantirishda institutsional yondashuv ham muhimdir. Bu faqat qonunga o‘zgartirish kiritish bilan cheklanmasligi kerak. Arbitraj institutlari o‘z reglamentlarida korporativ nizolar uchun maxsus boblar ishlab chiqishi lozim. Bunday boblarda korporativ arbitraj kelishuvi shakli, ustavdagi arbitraj shartining qo‘llanishi, manfaatdor aksiyadorlarni xabardor qilish, bir nechta ishlarni birlashtirish, arbitrlarni tayinlash, hosila da’volar, qarorlarning jamiyat organlari va davlat reyestrlariga ta’siri kabi masalalar tartibga solinishi mumkin.

Bundan tashqari, Oliy sud tomonidan korporativ arbitrajga oid tushuntirishlar berilishi ham amaliyotda muhim ahamiyatga ega. Bunday tushuntirishlarda korporativ nizolarning qaysi turlari arbitrajga layoqatli ekani, qaysi hollarda davlat sudlari eksklyuziv vakolatga ega bo‘lishi, arbitraj shartining ustavdagi maqomi, minoritar aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish mezonlari va public policy istisnosining chegaralari ko‘rsatilishi mumkin. Bu sudlar va arbitraj tribunallari uchun yagona yondashuv shakllanishiga xizmat qiladi.

Shuningdek, korporativ hujjatlarda namunaviy arbitraj shartlarini ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir. Masalan, aksiyadorlar kelishuvi yoki ustavga kiritiladigan arbitraj shartida arbitraj

joyi, tili, arbitraj instituti, arbitrlar soni, xarajatlarni taqsimlash tartibi, manfaatdor aksiyadorlarni xabardor qilish mexanizmi va qarorning jamiyatga nisbatan ta’siri aniq ko‘rsatilishi kerak. Noaniq, umumiy yoki qarama-qarshi arbitraj shartlari keyinchalik nizoni yanada murakkablashtiradi.

Korporativ arbitrajni rivojlantirishda sudyalar, arbitrlar, korporativ yuristlar va investorlar uchun amaliy qo‘llanmalar ishlab chiqish ham zarur. Chunki arbitrajning huquqiy asoslari mavjud bo‘lsa ham, amaliyotda undan to‘g‘ri foydalanish bo‘yicha yetarli tajriba bo‘lmasa, institut samarali ishlamaydi. Ayniqsa, korporativ arbitraj kabi murakkab sohada yagona yondashuv, sifatli arbitraj shartlari va protsessual kafolatlar hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Mazkur yo‘nalish bo‘yicha asosiy xulosa shundan iboratki, davlat sudlari va arbitraj o‘rtasidagi muvozanat ikki ekstremal yondashuvdan holi bo‘lishi kerak. Sudlar arbitrajga haddan tashqari aralashmasligi lozim, chunki bu arbitrajning mustaqilligini zaiflashtiradi. Shu bilan birga, sud nazorati butunlay yo‘q bo‘lishi ham mumkin emas, chunki korporativ nizolarda uchinchi shaxslar, minoritar aksiyadorlar va majburiy korporativ normalar himoyasi talab etiladi. Eng maqbul model — cheklangan, ammo samarali sud nazorati modelidir.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqoridagi tahlil shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistonda korporativ nizolarni xalqaro tijorat arbitrajida hal qilish masalasi dolzarb va murakkab huquqiy muammo hisoblanadi. Bu muammoning asosiy sababi arbitraj institutining mavjud emasligida emas, balki korporativ nizolarning o‘ziga xos xususiyatlariga mos maxsus huquqiy va protsessual mexanizmlarning yetarli darajada shakllanmaganidadir.

Korporativ nizolar oddiy tijorat nizolaridan farqli ravishda ko‘p subyektli, institutsional va ayrim hollarda ommaviy-huquqiy oqibatlarga ega bo‘ladi. Shu sababli ularni arbitrajda hal qilishda faqat taraflar avtonomiyasiga tayanish yetarli emas. Bunda minoritar aksiyadorlar, jamiyatning o‘zi, uchinchi shaxslar, majburiy korporativ normalar va ommaviy tartib manfaatlari ham hisobga olinishi kerak.

Birinchi taklif shundan iboratki, O‘zbekiston qonunchiligida korporativ nizolarning arbitrajga layoqatliligi bo‘yicha aniq mezonlar ishlab chiqilishi lozim. Barcha korporativ nizolarni bir xil tartibda baholash noto‘g‘ri. Shartnomaviy va iqtisodiy mazmunga ega korporativ nizolar arbitrajga layoqatli deb topilishi mumkin. Davlat reyestri, yuridik shaxsni tugatish, qimmatli qog‘ozlar emissiyasi yoki uchinchi shaxslar huquqlariga bevosita ta’sir qiluvchi nizolar esa alohida ehtiyotkorlik bilan baholanishi kerak.

Ikkinchi taklif — ustav, ta’sis hujjati yoki aksiyadorlar kelishuvidagi arbitraj shartining kimlarga nisbatan majburiy bo‘lishi aniq belgilanishi zarur. Yangi aksiyadorlar, minoritar ishtirokchilar va jamiyat organlariga nisbatan arbitraj sharti faqat xabardorlik, ixtiyoriylik va real protsessual imkoniyat mavjud bo‘lganda qo‘llanishi kerak.

Uchinchi taklif — korporativ arbitraj uchun maxsus protsessual kafolatlar joriy etilishi lozim. Bunday kafolatlar manfaatdor shaxslarni xabardor qilish, ularni protsessga jalb qilish, parallel jarayonlarning oldini olish, arbitrlarni tayinlashda tenglikni ta’minlash, minoritar aksiyadorlarning himoya imkoniyatini kafolatlash va hosila da’volarni ko‘rib chiqish tartibini belgilashdan iborat bo‘lishi kerak.

To‘rtinchi taklif — davlat sudlari va arbitraj o‘rtasidagi muvozanat aniq shakllantirilishi zarur. Sudlar arbitraj kelishuvining haqiqiyligi, nizo arbitrajga layoqatliligi, due process va public policy talablariga rioya qilinganini tekshirishi mumkin. Ammo arbitraj qarorining mazmunini qayta ko‘rib chiqish sud nazoratining predmeti bo‘lmasligi kerak.

Beshinchi taklif — public policy istisnosi tor va barqaror talqin qilinishi lozim. Bu istisno faqat majburiy korporativ normalar, minoritar aksiyadorlarning asosiy huquqlari, uchinchi

shaxslarning qonuniy manfaatlari yoki adolatli protsessual kafolatlar jiddiy buzilgan hollarda qo‘llanishi kerak.

Oltinchi taklif — arbitraj institutlari reglamentlarida korporativ nizolar uchun maxsus qoidalar ishlab chiqilishi kerak. Bunday qoidalar arbitraj shartining korporativ hujjatlardagi maqomi, xabardor qilish tartibi, ko‘p tarafli nizolarni ko‘rish, hosila da’volar va arbitraj qarorlarining korporativ oqibatlarini tartibga solishi mumkin.

Yettinchi taklif — Oliy sud tomonidan korporativ arbitraj bo‘yicha sud-amaliy tushuntirishlari berilishi maqsadga muvofiq. Bu davlat sudlari, arbitraj tribunallari, advokatlar va investorlar uchun yagona yondashuvni shakllantirishga xizmat qiladi.

Umumiy xulosa sifatida aytish mumkinki, O‘zbekiston uchun eng maqbul model korporativ arbitrajni alohida va mutlaqo yangi institut sifatida yaratish emas, balki mavjud xalqaro tijorat arbitraji qonunchiligini korporativ huquq talablariga moslashtirishdir. Bunday yondashuv arbitrajni cheklamaydi, aksincha uni ishonchli, barqaror va korporativ munosabatlar uchun moslashtirilgan mexanizmga aylantiradi.

Korporativ arbitrajning asosiy maqsadi davlat sudlarini chetlab o‘tish emas. Uning vazifasi murakkab korporativ nizolarni professional, tezkor, maxfiy, moslashuvchan va protsessual jihatdan adolatli tartibda hal qilish imkoniyatini yaratishdan iboratdir. Shu bois O‘zbekistonda korporativ arbitrajni rivojlantirish taraflar avtonomiyasini kengaytirish bilan birga, minoritar aksiyadorlar, jamiyat, uchinchi shaxslar va ommaviy tartib manfaatlarini himoya qiluvchi kafolatlar bilan uyg‘un holda amalga oshirilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining “Xalqaro tijorat arbitraji to‘g‘risida”gi Qonuni, 2021-yil 16-fevral.
2. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiy protsessual kodeksi.
3. O‘zbekiston Respublikasi Oliy xo‘jalik sudi Plenumining 2014-yil 20-iyundagi 262-son qarori.
4. Rustambekov I. Uzbekistan: The New – and First – International Commercial Arbitration Law.
5. Born G. International Commercial Arbitration. 3rd ed. Kluwer Law International, 2021.
6. Redfern A., Hunter M. et al. Redfern and Hunter on International Arbitration. 7th ed. Oxford University Press, 2023.
7. Brekoulakis S. Third Parties in International Commercial Arbitration. Oxford University Press, 2010.
8. Lew J.D.M., Mistelis L.A., Kröll S. Comparative International Commercial Arbitration. Kluwer Law International, 2003.
9. Hanotiau B. Complex Arbitrations: Multiparty, Multicontract, Multi-issue and Class Actions. Kluwer Law International, 2005.
10. Gaillard E., Savage J. Fouchard Gaillard Goldman on International Commercial Arbitration. Kluwer Law International, 1999.
11. Gaillard E. Legal Theory of International Arbitration. Martinus Nijhoff, 2010.
12. Mistelis L., Brekoulakis S. Arbitrability: International and Comparative Perspectives. Kluwer Law International, 2009.
13. Strong S.I. Collective Arbitration Under the DIS Supplementary Rules for Corporate Law Disputes: A European Form of Class Arbitration? ASA Bulletin, Vol. 29, 2011.
14. Davies P., Worthington S. Gower’s Principles of Modern Company Law. 11th ed. Sweet & Maxwell, 2021.
15. Böckstiegel K.H., Kröll S., Nacimiento P. Arbitration in Germany: The Model Law in Practice. 2nd ed. Kluwer Law International, 2015.

16. Schütze R.A. Institutional Arbitration. C.H. Beck, 2013.
17. Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards, New York, 1958.
18. UNCITRAL Model Law on International Commercial Arbitration.
19. DIS Supplementary Rules for Corporate Law Disputes, 2009.
20. O‘zbekiston Respublikasining “Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonuni.
21. O‘zbekiston Respublikasining “Mas’uliyati cheklangan hamda qo‘shimcha mas’uliyatli jamiyatlar to‘g‘risida”gi Qonuni.